

Na-apen bij mensapen

De Academische Boekengids 32, april 2002, pp. 4-6.

Menselijk gedrag analyseren in dezelfde termen als diergedrag gold lang als reductionistisch en stuitte op grote weerstanden. Deze hadden ook te maken met de disciplinaire identiteit van mens-wetenschappers, die weer samenhang met hun culturele identiteit en filosofische vooronderstellingen. Recente ontwikkelingen in de primatologie laten zien hoe sterk mensapen tot voor kort onderschat werden, zodat het met het reductionisme misschien wel meevalt. Ook valt hier nieuw licht op de oude filosofische vraag naar de menselijke natuur en de plaats van de mens in de natuur.

Bijna veertig cultureel overgeleverde gedragingen van in het wild levende chimpansees zijn thans beschreven. Met hamer en aambeeld worden noten gekraakt, met speciaal vervaardigde sponzen wordt water verplaatst, met op maat gemaakte stokjes worden termieten uit hun gangen gevist. Zulke gedragingen variëren per groep en worden geleerd door imitatie - zoals de vervaardiging van sushi in de Japanse keuken. Ze staan centraal in Frans de Waals nieuwe boek, tevens verslag van een reis naar Japan en China om lezingen te geven, collega's te spreken en makaken te zien. *The Ape and the Sushi Master* is geschreven voor een breed publiek, maar gaat filosofische kwesties niet uit de weg. Het vormt een tweeluik met de door De Waal tezelfdertijd geredigeerde bundel *Tree of Origin: What Primate Behavior Can Tell us About Human Social Evolution*, waarin hij en acht collega's een solide, vaktechnische state of the art en koppeling aan de paleoantropologie bieden (De Waal 2001).

In de ogen van veel, zoniet de meeste cultureel antropologen, ook in Nederland, is het - in de voetsporen van onder meer Franz Boas en Emile Durkheim - een gotspe bij genoemde gedragingen van chimpansees 8uvan 'cultuur' te spreken. Wat zij als de essentie daarvan beschouwen, namelijk symbolische, talige zingeving, ontbreekt immers. Cultuur is wat mensen doen, cultuur is wat ons menselijk maakt, cultuur is taal. Volgens zulke antropologen is cultuur niet iets biologisch, maar juist datgene wat de biologische aspecten van bijvoorbeeld verwantschap of het natuurlijk milieu overstijgt. Doorslaggevend zijn volgens hen niet zulke objectieve gegevens als zodanig, maar hoe mensen daarmee omgaan in termen van hun talig gearticuleerde, per traditie verschillende ideeën en waarden.

Telkens weer verwoorden ze deze basisovertuiging, in het voetspoor van onder anderen Marshall Sahlins en Clifford Geertz. Sinds jaar en dag zijn de contacten tussen cultureel antropologen en biologische (of fysische) antropologen in antropologische faculteiten en op congressen dan ook notoir moeizaam - als er al contacten zijn. Niet voor niets woedden hierover eind jaren negentig lange discussies in *Anthropology News*, de nieuwsbrief van de American Anthropological Association.

Menswetenschap

Verwantschap bij mensen, aldus een typische stellingname van een cultureel antropoloog, 'is fundamenteel verschillend van verwantschap bij andere soorten omdat er sprake is van een cultureel gearticuleerde verzameling van regels die in aanzienlijke mate los van observeerbaar gedrag werkzaam kunnen zijn...; [het] is een culturele en sociale constructie, wat verder ook de feitelijke reproductiewijzen mogen zijn achter de variëteit van verwantschapssystemen die we aantreffen' (Barnard 1985:785-6). Culturele antropologie is daarom, in zulke visies althans, een ten aanzien van de biologie en de natuurwetenschappen relatief autonome discipline. Ze heeft een eigen identiteit en eigen, deels of zelfs grotendeels interpretatieve methodes.

De culturele antropologie is, kortom, een menswetenschap ofwel human science, maar ook een humanistische, moreel geëngageerde humane science. Met dit homo sapiens, symbolicus et loquens mensbeeld is haar disciplinaire identiteit tevens een articulatie van de Noord-Atlantische, christelijke en burgerlijke, culturele identiteit, en schatplichtig aan de Europese filosofische traditie. Met (andere) dieren heeft deze laatste, van Plato via Thomas van Aquino en Descartes tot Husserl, nooit goed raad geweten. De plaats van de mens in de natuur is een Sonderstellung - en dat is ook nog steeds de grondslag van het Nederlandse maatschappelijke en wetsbestel.

Radicaal maar ook - nog steeds - karakteristiek en verhelderend is de kritiek die op dat cultureel-antropologische standpunt telkens weer gegeven is door Robin Fox. Deze invloedrijke, in verwantschap gespecialiseerde antropoloog heeft zich wél sterk gemaakt voor biologische verklaringen. Voor hem maken posities als die van Barnard 'deel uit van de overheersing van neo-relativistische, hermeneutische, kritische, symbolische, deconstructionistische en interpretatieve versies van het project van de sociale wetenschappen [die neerkomen op] het opgeven van wetenschap en het hele idee van objectieve kennis' (Fox 1989:4). In de cultureel-antropologische controverses over het onderzoek van Margaret Mead naar seksualiteit van adolescenten op Samoa (aangezwengeld door een geestverwant van Fox) en, zeer recent, dat van Napoleon Chagnon in Amazonia (zelf een geestverwant van Fox) liepen de emoties zeer hoog op, langs de geschetste breuklijn.

Primatologen als Frans de Waal vinden de nadruk op taal en zingeving bij veel antropologen een antropocentrische misser. Hij komt er in dit boek telkens weer op terug. Bij chimpansees komt er geen en bij sushi nauwelijks taal aan te pas. Waarom zouden we sterker letten op verschillen dan op overeenkomsten, en (andere) dieren beoordelen op iets wat we wezenlijk achten voor onszelf? Cultuur is voor hem niets anders dan de 'niet-genetische verspreiding van gewoontes' en de rest is 'slechts verfraaiing' (pp. 30-1). Bovendien, zo kan men daaraan toevoegen, wordt taal de laatste jaren in toenemende mate bestudeerd als een biologisch verschijnsel, in evolutionair perspectief.

Het door De Waal verwoorde standpunt hangt samen met de disciplinaire identiteit van de primatologie en de gedragsecologie, die lijnrecht tegenover die van de culturele antropologie staat waar deze zich als menswetenschap opvat. Het uitgangspunt van primatologen is immers de uniformiteit van alle diergedrag, menselijke cultuur daarbij inbegrepen. Zij analyseren in ecologisch en evolutionair perspectief, met behulp van zulke gezichtspunten als optimal foraging en inclusive fitness. Cultureel antropologen van genoemde signatuur - onder meer bij de ecologische antropologie ligt het anders - interpreteren daarentegen wat ze zien veeleer in termen van de intenties, opvattingen en waarden van de betrokkenen.

Dualisme

'Down with dualism' luidt de veelzeggende titel van De Waals laatste hoofdstuk. Eén wetenschap voor dieren en een heel andere voor mensen is voor hem geen optie. In dit verband wijst hij ook op de rijke Japanse traditie in de primatologie. Vanuit andere culturele en religieuze achtergronden gelden mensen daar in veel mindere mate als speciaal dan in Noord-Atlantische samenlevingen. Zijn positie is echter genuanceerder en minder reductionistisch dan het voorgaande misschien suggereert.

De Waal verklaart weliswaar erg functionalistisch, maar hij heeft het nogal mechanistisch of objectivistisch perspectief en de observeerbare input-output relaties van de Nederlandse ethologie waaruit hij afkomstig is, achter zich gelaten. Dieren als wetende, voelende, willende, berekenende subjecten interesseren hem. De Waal bestudeert de dieren empathisch, haast zoals een etnograaf die veldwerk doet onder mensen. Hij was een van de eersten die het bijvoorbeeld over 'verzoening' had in plaats van over 'post-conflict affiliatief gedrag'. Individuen krijgen namen en hun individuele stijl en persoonlijkheid worden benadrukt. Behalve over oorzaken en gebeurtenissen heeft hij het over de redenen die individuen hebben voor hun handelingen. Daarmee onderscheidt hij zich van de mainstream gedragsecologie en plaatst hij zich dicht bij de interpretatieve menswetenschappen.

De Waals empathische, invoelende werkwijze is opzettelijk 'antropomorfistisch'. Dit is voor hem een heuristische strategie die toetsbare hypothesen oplevert. Hij gaat uit van het principe of parsimony - zo eenvoudig mogelijk verklaren, dus geen extra veronderstellingen voor mensen. 'Ik pleit voor bewegingsruimte voor cognitieve interpretaties', schrijft hij, 'heb geen probleem met vergelijkingen met menselijk gedrag, en vraag me af hoe en waarom antropomorfisme eigenlijk zo'n slechte naam gekregen heeft' (p. 42; cf. 74 e.v.). Dit heeft heel wat discussie opgeleverd.

De kritiek op deze hermeneutische, interpretatieve werkwijze is deels antropocentrisch van aard: ze verraadt de vooronderstelling dat mensen iets heel speciaals zijn. Tevens hangt die kritiek samen met een andere, strenge canon van wetenschappelijkheid, met grote nadruk op objectiviteit en observeerbaarheid. Maar De Waal staat niet alleen. Er gaan steeds meer stemmen op voor een sterker cognitieve ethologie - in de zin van onder meer Marc Bekoff - en meer aandacht voor bewustzijn en agency bij dieren.

Tot rond 1960, toen men begon met serieus veldwerk, golden mensapen als domme, impulsieve, ondanks hun naam eerder dierlijke wezens, zonder cultuur of veel sociale structuur. In de westerse verbeelding werden ze geassocieerd met circusoptredens of het monster King Kong uit de gelijknamige film van Merian C. Cooper uit 1933. Volgens denkers als Scheler, Plessner en Heidegger zouden zelfs mensapen in hun impulsen en in Umweltbann bevangen blijven.

Veldwerk onder chimpansees en gorilla's suggereerde vervolgens een nieuw, veel positiever beeld van bedachtzame, sociale wezens die een relatief harmonieus bestaan leiden. Dit nieuwe beeld werd geschraagd door ontdekkingen met betrekking tot technologie bij wilde chimpansees. Ook werd symboolhantering bij individuen in gevangenschap geconstateerd, en zelfherkenning in spiegels. Een niet-menselijke primate voor een spiegel verwees nu niet meer, zoals in Europa traditioneel het geval was, naar menselijke ijdelheid en te wereldse besognes. Daarnaast bestond echter een negatiever stereotype voort van agressieve, territoriale wezens, dat vooral werd geassocieerd met bavianen. Dit beeld kreeg in de jaren zeventig steun toen bij chimpansees moord en doodslag bleken voor te komen.

Eerder rapporteerde De Waal over zijn onderzoek in boeken als *Chimpanzee Politics* (1982), *Peacemaking among Primates* (1989), en *Good Natured* (1996), wereldwijd vertaald en gelezen in bredere dan alleen professionele kring. In deze boeken gaat het over de complexiteit en subtiliteit van sociaal en politiek gedrag bij mensapen. De analyses en beschouwingen in *The Ape and the Sushi Master* borduren daarop voort. Het gaat om agressie, machtsstreven en politieke coalities, maar vooral, daarmee samenhangend, wederkerig altruïsme en mechanismen voor het vermijden, verkleinen en oplossen van conflicten. De Waal argumenteert empirisch en in filosofische zin dat mensapen - en mensen - *good natured* en morele wezens zijn: ze streven naar harmonieuze relaties, respecteren sociale regels, kennen

empathie, sympathie en reciprociteit. Dit druist in tegen een wijdverbreid filosofisch dan wel religieus mensbeeld dat het goede - moraal, beschaving, altruïsme - ziet als iets wat van buitenaf het 'dierlijke', biologische in de mens bedwingt.

Killer apes

De meeste primatologen zoeken een balans tussen de nadruk op enerzijds conflict en agressie en anderzijds altruïsme en samenwerking. De Waal benadrukt sterker het tweede moment, zijn collega Richard Wrangham het eerste, hoewel ze methodisch dicht bij elkaar staan. Wrangham, hoogleraar aan Harvard University en specialist in Centraal-Afrikaanse chimpansees, beschouwt geweld en strategische allianties van mannen als centrale overlevingsstrategie. 'Op ons rust de vloek van een demonisch mannelijk temperament en een machiavelliaans vermogen dat tot uitdrukking te brengen, een smet ten gevolge van een verleden van vijf miljoen jaar als aap' concluderen hij en Dale Peterson in *Demonic Males: Apes and the Origin of Human Violence* (1996:258).

De Waal stelt daar de bonobo tegenover die ons eraan herinnert dat zij die ons 'de moorddadige neigingen van chimpansees blijven voorhouden om aan te geven dat mensen *killer apes* zijn getuigen van een vooringenomen agenda ... ze doen geen recht aan deze soort - die meestal coöperatief en sociaal is - maar [dragen] een cultureel gekleurde bril waardoor de bonobo tot nu toe op de zijlijn van het spektakel van de menselijke evolutie is geplaatst? (p. 130). Dit is een lastige kwestie, maar in ieder geval lijken onze slechte gewoonten niet exclusief dierlijk en onze goede gewoonten niet exclusief menselijk.

De menswetenschappen - gedragswetenschappen, sociale wetenschappen, geesteswetenschappen - kennen een lange en voortdurende geschiedenis van afweergestes ten aanzien van de evolutietheorie. Ook de gesignaleerde houding van cultureel antropologen behoort daartoe. Hetzelfde geldt voor grote delen van de wijsbegeerte, met name continentaal-Europese benaderingen, die zich anders dan bijvoorbeeld de op de cognitiewetenschappen georiënteerde *philosophy of mind* weinig gelegen laten liggen aan biologie. Terecht of ten onrechte - dat is de grote strijdvraag. De afgelopen jaren lijkt deze houding steeds meer te veranderen. Het lijkt erop dat genoemde disciplines pas nu aan een serieuze receptie - ten positieve of ten negatieve - van de evolutietheorie toekomen.

Tot de tekenen die daarop wijzen behoort een recent initiatief bij de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) om te komen tot een omvangrijk, fundamenteel en funderend evolutiebiologisch onderzoeksprogramma in de maatschappij- en gedragswetenschappen. Tekenend is anderzijds dat in een analoog, eveneens recent initiatief in NWO-kringen tot bezinning op de grondslagen van de 'geesteswetenschappen', de evolutiebiologie geen rol van betekenis speelt. Hoe grens je geesteswetenschappen trouwens af van gedragswetenschappen en maatschappijwetenschappen, of gedragswetenschappen en menswetenschappen van gedragsbiologie?

De Waals nieuwe boek en zijn eerdere werk zijn in deze context en, meer in het algemeen, voor de geschetste patstelling zonder meer relevant. Niet omdat evolutiebiologie per se alle antwoorden biedt, maar omdat haar precieze portee voor de menswetenschappen, inclusief de culturele antropologie, meer aandacht verdient - en omgekeerd. 'In een reeks vormen die onmerkbaar overgaan van een of ander aapachtig wezen naar de mens zoals deze nu bestaat', schreef Charles Darwin in *Descent of Man*, 'zou het onmogelijk zijn een welbepaald punt aan te wijzen waar de term 'mens' gebruikt moet worden' (Darwin 1877:231). Dit is niet alleen wetenschappelijk, maar ook filosofisch en ethisch (Beck 2001) een belangwekkende, provocerende stellingname.

Raymond Corbey is verbonden aan de faculteit der Wijsbegeerte van de Katholieke Universiteit Brabant en aan de Faculteit der Archeologie van de Universiteit Leiden.

Besproken boeken:

Frans de Waal, *The Ape and the Sushi Master: Cultural Reflections of a Primatologist*. New York: Basic Books 2001; vertaald door Bart Voorzanger als *De aap en de sushimeester: Culturele bespiegelingen van een primatoloog*. Amsterdam: Contact 2001.

Geciteerde literatuur:

Barnard, A., 'Rules and Prohibitions: the Form and Content of Human Kinship', in T. Ingold (ed.), *Companion Encyclopedia of Anthropology*. London: Routledge 1994, pp. 783-812
Beck, B. et al. (eds), *Great Apes and Humans: The Ethics of Coexistence*. Washington DC: Smithsonian Institution Press 2001
Darwin, Ch., *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*. Londen: Murray 1877 (2 delen, 2nd ed.)

Fox, R., *The Search for Society: Quest for a Biosocial Science and Morality*. New Brunswick en Londen: Rutgers University Press 1989

Waal, F. de, *Chimpanzee Politics: Power and Sex among Apes*. Londen: Cape 1982

Waal, F. de, *Peacemaking among Primates*. Cambridge MA: Harvard University Press 1989

Waal, F. de, *Good Natured: The Origins of Right and Wrong in Humans and Other Animals*. Cambridge MA: Harvard University Press 1996

Waal, F. de (ed.), *Tree of Origin: What Primate Behavior Can Tell Us About Human Social Evolution*. Cambridge MA en Londen: Harvard University Press 2001

Wrangham, R. & D. Peterson, *Demonic Males: Apes and the Origin of Human Violence*. Boston: Houghton Mifflin Company 1996